
Miklóssy Endre

NÉPÜNK SORSA ÉS A BIBÓ-FELEJTÉS

Tisztelettel ajánlom Rácz Sándornak, a Nagybudapesti Munkástanács megválasztott örökös elnökének és minden tisztelet nélkül az egykori Kerekasztal önjelölt lovagjainak

AZ ÚJRA-FELFEDEZÉS ÉS AZ ÚJRA ELFELEJTÉS

Bibó István, a szobatudós úgy vált történelmi főszereplővé, hogy október vége felé, amidőn a 45-ös pártok újrászerveződtek, a Parasztpárt nem építhetett a hajdani politikai vezetőire, mivel közülük az antikommunisták, mint Kovács Imre, már nem voltak jelen a politikai életben, a társutasok és a kriptokommunisták pedig oly mértékben kompromittálódtak az előző években, hogy most senki sem kívánt rájuk támaszkodni – igaz, ezt ők maguk is felmérték. Maradtak a népi írók, akik azonban magukat aktív politizálásra alkalmatlannak tartották – joggal – és így végül Illyés Gyula javaslatára a népi mozgalomhoz tartozó államjogászt delegálták miniszterként Nagy Imre új, koalíciós kormányába. A szovjet invázió után játszott politikai kulcsszerepe, a magyar kormány, a magyar demokrácia és a magyar nép tántoríthatatlan képviselője a közvetlen életveszély árnyékában azután ráirányította figyelmet elfelejtett elméleti munkásságára is, főleg a 40-es évek második felének politikai publicisztikájára, mivel emberi helytállása egyszersmind gondolatait is hitelesítette.

A börtönből, ahová életfogytiglani ítélettel került, 1963-ban jött ki a Kennedy amerikai elnök által kialakított, úgynevezett nagy amnesztiával. Hátra lévő éveit azután elzártágban és fokozódó hazai ismeretlenségben töltötte, ami egybeesett a Kádár-konzolidáció látszólagos sikerével és történelmünk elfelejtési kísérletével. Ám a 70-es évek végétől, különös egybeesésként a halálával, munkásságának valóságos reneszánsza következett Magyarországon. Az első látványos megnyilatkozása ennek éppen a születésnapjára készül, de kényszerűen emlékkönyvvé alakuló szöveggyűjtemény volt, három tucat különböző, mértékadó értelmiségi tisztelgése az ember és a mű előtt. A könyv szamizdatban készült, a politikai vezetés iszonyú hisztériáját váltotta ki (Knopp-Kornidesz jelentés a szerzők politikai osztályozására, megosztására és eltérő szankcionálására), és valóban úgyszólván kiindulási pontja lett a 80-as évek egyre terebélyesedő földalatti irodalmának.

Az értelmiség egységesnek látszó értékrendje ezidőjájt Bibó körül kristályosodik. „*Demokrata az, aki nem fél*”. A nyolcvanas évek lassan bontakozó független gondolkodású értelmiségi mozgalmi ezzel a mondattal bátorítják önmagukat. Talán maga a *demokratikus ellenzék* fogalma is innen született. Ide sorolható az a fordulat, amikor a marxista indíttatású radikális értelmiségi ellenzék átértékelte végül az 1956-os magyar forradalmat. A *Harmadik Út*, Szabó Zoltán 1960-ban Nyugaton megjelent Bibó-válogatása most belekerült a Mértékadó Értelmiség köztudatába. A láthatóan dűledező kommunista világelrendezés utáni „*kiezertő utat egy aknamezőről*” Zsille Zoltán az ő hagyatékában keresi. Halványan ugyan, de felbukkan az 56-os munkástanácsok emléke is.

Mindez persze szűk értelmiségi csoportok belügye. Akik azonban jól felméri, hogy hatalomba, vagyis jobbító elgondolásaik érvényesítéséhez csak két úton juthatnak: pártkarrier vagy tömegtámogatás útján. A pártkarierről lassanként világossá vált, hogy szellemi ember számára sehová sem vezet, mert mire netán bejönne, semmi sem marad az eredeti célból. Erre vonatkozik a korabeli önironikus mondat: Az értelmiség előtt két út van. Az egyik az alkoholizmus, a másik járhatatlan. (Amiből is látszik, hogy a közfelfogásból az értelmiségi lét értelmének a tudata akkor még nem veszett ki.) A társadalmi támogatás, aminek a lehetetlenségéről szól burkoltan ez a mondat, pillanatilag járhatatlannak látszik. De vajon véglegesen az-e?

Végül is ezt a problémát oldotta meg a rendszerváltás előzményeképpen a pártállam által megoldatlanul hagyott és társadalmi felháborodásig fokozódó néhány *közös ügy* (res publica): a Duna, a falurombolás, a forradalmunk tisztessége. Erre a lóra ült fel aztán az úgynevezett rendszerváltó politikai elit és állapodott meg az önbizalmában megrendült hatalommal – miről is?

A közös nevező az volt, hogy kerüljük el a forradalmat. Emögött azonban tisztázatlan, sőt egymással szögesen ellentétes célok rejtőztek. A vezetés második vonala, amely sok szempontból már jó tíz éve gyakorolta a tényleges hatalmat Kádár helyett, ekkoriban már világosan látta, hogy az állammonopolista közös tulajdonnak és a bolsevik típusú monolit hatalomgyakorlásnak végképp befellegzett, a kommunista világmegváltó üdvtanról nem is beszélve, és ehelyett az egyéni érvényesülés kerül előtérbe, aminek már nincsen köze a haldokló párt által kínált karrierhez. Kádár puccsszerű eltávolítására éppen azért került sor, hogy a Nagy Átalakulás zavartalanul végbe mehessen. Ezt a receptkönyvet zavarták meg a tömegmegmozdulások. Az újonnan felbukkant politikai elit és a rendszerváltást elindító nomenklatúra közötti tárgyalás célja ennek az átmenetnek a biztosítása volt. Az egyéni érvényesülés mindkét félnek fontos volt, az újak azonban úgy vélték, hogy ehhez tömegtámogatás szükséges, erre hivatkoztak is. Ekképpen került sor a kompromisszum eredményeképpen a többpárti választásokra, amelytől a pártok újdonsült vezeterei a hatalmuk teljességét várták.

Az új helyzetre való felkészülés során, Kádár közelre várható bukásával és a teendőkre vonatkozó általános tanácsalansággal Bibó a nyilvánvalóan bekövetkező új rendszernek egy időre úgyszólván kulcsalakja lett. (Magam is úgy véltem akkoriban). Ennek az alapja a 70-es évek végétől kibontakozó Bibó-értelmezés, és ezen belül főképpen a nép megszólíthatóságának víziója volt. Így keletkezett az egyetemen a Bibó-szakkollégium, került megrendezésre a 87-es Bibó konferencia. Aztán, ahogyan a rendszerváltás kézzelfogható valósággá vált, Bibó nyomtalanul el is tűnt a hivatkozások közül. Mind e mai napig. E történelmi tudatvesztéssel együtt pedig eltűnt az a szellemi tartalom is, amit az ő nevéhez fűzhetünk, és ami vizsgálódás és hivatkozás tárgya volt a 80-as évek rendszerváltáson tűnődő ellenzéki mozgalmában. Íme egy részlet a Népszabadság egyik 1990. augusztusi számából, a változás gyorsaságának szemléltetésére.

„A bolsevik típusú kísérlet antitézise nem az a már korábban zsákuutcának bizonyult harmadik utas, nacionalista zagyvaság, amit a harmincas évek eleje óta kínálnak nekünk populista hordószónokok, hanem...”¹ mindegy is itt, hogy mi, hiszen ezt az úgymond zagyvaságot még 1960-ban is kínálgatták nekünk Bibó István válogatott írásainak a címében. Maga Bibó pedig 1945-ben ezt írja: „A harmadik, egyedül helyes út a belsőleg kiegyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független, szabad Magyarország lehetősége.”² Populista hordószónok volna tehát ő is? De hát mi itt a baj? A radikális reformpolitika? A demokrácia? A független Magyarország? Sose magyarálták el nekünk, melyiken voltak annyira fennakadva. Lassanként persze világosodik előttünk, hogy mind a hárommal bajuk van, bár anélkül, hogy ezt kifejtették volna.

Mindössze három hónap telt el a választás után, és Bibó, ha meg nem nevezetten is, immár a szégyenpadra van ültetve. És ebben egyetértés van az új politikai elit tagjai között is. Antall József például annyival intézte el, hogy „naiv volt.”³

Aki elégedett mindazzal, ami itt 1990 óta történt, vegye ezt természetesnek, mint egy kinőtt és éppen ezért el is dobott ruhát. De akinek nem igazán tetszik, annak el kell tűnődnie az alternatív lehetőségeken, ide értve mindenképp azt, amit a rendszerváltozás hajdan ígérkező kulcsalakja hirdetett és képviselt.

A PÁRBESZÉD ÉS A KOMPROMISSZUM

Bibó elméleti tudós volt, de ez őnála nem az élettől elszakadt és a cselekvésről lemondó európai idealizmust jelenti. Hanem a gondolkodóknak abba sorába tartozik, amit minálunk Karácsony Sándor, Fülep Lajos vagy Szabó Lajos képviselnek, és amiről Hamvas Béla azt mondja, hogy minden gondolat annyit ér, amennyit realizál önmagából. Mivelhogy az európai kultúra csődjét éppen a realizáció hiánya idézte elő.

Bibó, az államjogász számára a Horthy-rendszer képtelen társadalomszerkezete és az ebből fakadó csúfos összeomlás lehetett az a kihívás, ami a gyakorlati politikába vezette. 1944 nyarán már egy politikai kiáltványt fogalmazott meg,⁴ Németh László társadalomfelfogásának a gyakorlati alkalmazásaképpen, majd év végén belépett a politikai tényezővé vált Nemzeti Parasztpártba, sőt amíg tisztességgel tehetette – a svábok deportálásáig – állást is vállalt a Belügyminisztériumban, a közigazgatási reformterv megvalósítása céljából. Ezekben az években nagyszámú, a magyar demokrácia aktuális helyzetével foglalkozó cikket írt, részint pártja nézeteinek a formálása, részint az események kedvező befolyásolása céljából. A politikai helyzet kilátástalanná válása, a kibontakozó kommunista puccs vetett véget ennek a munkájának, amiről utóbb azt mondta, hogy ő tulajdonképpen csak 1945 és 48 között élt, mert a társadalomformáló hivatását csak ekkor tölthette be.

Külön elemzést igényelne ez a rövid, de sokat ígérő korszak, ami a 44-45-ös „félforradalom” és a 47-48-as kommunista hatalomátvétel közé esik. Amiről meg kell jegyeznünk, hogy a

¹ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok, II. 77. o.

² Ez kétségkívül igaz. De talán ahhoz is kell naivság, hogy a keresztény Magyarországot majd „kalózok és rablóvezérek” fogják felépíteni, ahogyan ő intett minket annakidején.

³ Bibó István: *A magyar munkásság békeajánlata a középosztálynak* Kézirat, 1944. június

⁴ Németh László: *Az értelmiség hivatása* (1943)

30-as évek reform-mozgalmaiban, a népi mozgalomban és a dogmatizmusától megszabaduló szociáldemokráciában gyökerezett, és társadalmi-szellemi megalapozása volt az 1956-os forradalmunknak.

Bibó ekkor írott cikkei azonban nagy részben ellentmondások, hibásan megállapított tényeket és rossz politikai helyzet-megítéléseket nagy számban tartalmaznak. Éppen ezért kiindulópontjai lettek a Bibó-életmű legújabb keletű elutasításának. Nem tárgyunk itt ennek a részletes elemzése, mégis érintenünk kell Bibó makulátlan gondolkodói tisztességének a megvilágításához, sőt ezen túlmenően politikai stratégiája megértéséhez is. Hiszen egy politikusról kevés az, ha csupán tisztességesnek mondjuk – gondolatainak és tetteinek hiteles politikai értelemmel is rendelkeznie kell. Bibó esetében ez a *kompromisszum* fogalmában ragadható meg. Ami őnála nem elvtelen megalkuvást jelent, hanem azt, hogy a demokratikus társadalomformálás csak a társadalom tagjainak akaratóból mehet végbe, tehát létre kell hozni az eltérő szándékok között a kiegyenlítést.

Bibó a politikai helyzetet félreismerte. 1945-ben kelt nagyhírű tanulmánya, ami azután alapja lett az úgynevezett demokrácia-vitának, ezzel a mondattal kezdődik: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól.”⁵ A cikk maga, miután oktalannak mutatja be mindkét félelmet, sőt arra figyelmeztet, hogy önbeteljesítő jóslattá válhatnak, egyúttal egyenlőségelet is tesz középük. Bibó maga is őszintén osztozott a reakciótól való bizonyos fokú félelemben, nem mérve fel azt, hogy a Horthy-rendszer 44-es csődje tényleg kiiktatta a reakció befolyását a közgondolkodásból. A választáson győztes párt, a kisgazdák, azelőtt is ellenzéke volt ennek a hatalomnak, és a politikusaiban a legcsekélyebb hajlam sem volt arra, hogy most, a csúfos bukás után ahhoz térjenek vissza.

Azt is rosszul mérte fel, hogy a kommunistákkal lehetséges az együttműködés. A kommunisták iránti akkori szimpátiája elvi alapokon nyugodott, mert az a nem-formalizált hatalomgyakorlás, amit az időtájt ők hangoztattak a legmarkánsabban, Bibó szemében a demokrácia megalapozási lehetősége volt. Erről később részletesebben beszélünk.

De miért is nem lehet velük együttműködni? Szemléltető példaként nézzük meg Révai József mondatát a demokrácia-vitában: „Gyerekesen helyt nem álló, egy informálatlan embernek az állításával vetekedő a mi pártunkkal szemben az a föltevés, hogy 'aki nincs vele, az ellene van'.”⁶ Néhány évvel később ugyanő mondja majd azt, hogy „aki nem kommunista, az fasiszta”. Az ellentmondást nyilván azzal oldaná fel, ha a fejére olvasnák, hogy „más volt a helyzet”. Ez az, amit sok évtizeden át *marxista-leninista dialektikának* csúfoltak, mert a valóságban nem egyéb, mint az emberi lényeknek, az önálló ítéletalkotás készségének a felszámolása. A gondolat helyébe az utasítás magyarázata lép, és aki mégis a saját gondolatához ragaszkodik, az már „nem kommunista”. Hogy mégis miért nem teljesen haszontalan a párbeszéd, arra a keresztény ember optimizmusa tud választ adni – mindenki először ember és csak azután kommunista, ezért nem szabad feladni azt, hogy ember-

⁵ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok, II. 15. o.

⁶ Révai József hozzászólása a demokrácia-vitában, in Válogatott tanulmányok II. 112. o.

ként kezeljük. Történelmünk, elsősorban pedig az 56-os forradalom ezt igazolta is.

Komoly problémája ezeknek a cikkeknek az is, hogy tele vannak tárgyi tévedésekkel. Nem történelmi szakmunka ez, mondhatnánk, hanem alkalmi publicisztika, amelyben forráskutatásra nem volt lehetősége a szerzőnek. Napirendre is térhetnénk fölöttük, csakhogy ezek a tévedések mindig a mi rovásunkra esnek. Csak a példa kedvéért, a zsidókkal való háború alatti bánásmód tekintetében pozitív példaként szerepel velünk ellentétben Románia.⁷ Nem esvén szó arról, hogy a Vasgárda és a Siguranca népiirtó tevékenységének közel félmillió zsidó esett itt áldozatul.⁸ Ami cseppet sem mentség ugyan a nálunk történetekre – de olyan egyoldalúság, ami többféle kárt okozott,⁹ a külső megítélésünket és a belső párbeszéd lehetőségét is rontotta. (Minden szomszédos országban államtitokként kezelték a holocaustot, és ma, bár a tagadása bűncselekménynek minősül, beszélni mégsem szoktak róla úgy, mint minálunk, persze emlékműzeuma sincsen, csak a németeknél).

Két dolgot kell az efféle eseteknél figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy Bibónak valóban nem álltak források a rendelkezésére, kénytelen volt a média híreire hagyatkozni, amelyek pedig éppenséggel ezeket a torzításokat közvetítették.¹⁰ Másrészt azonban az ő számára ezek csupán kiindulási alapok a kérdések érdemi megbeszéléséhez, a dialógushoz. Aminek az első számú feltétele mindig a partner álláspontjának a lehető megértése és tudomásul vétele, hiszen enélkül nem jöhet létre érdemi párbeszéd. Bibó egész politikai publicisztikájában éppen ezért valósággal boszorkányos, hogy ezek a tévedések csöppet sem csorbitják a mondanivaló érdemi igazságát.

Az már a következő kérdés, hogy tévedéssel lehet vitatkozni, hazugsággal viszont nem, beleértve a mindennél rosszabbat, az önnön becsapásra irányuló hazugságot. Ez az oka annak, hogy 1945-ös tanulmánya még valóságos párbeszédet tudott előhívni, a későbbi években pedig ez már nem volt lehetséges. Az önmaguknak is hazudó kommunistákkal sem, és természetesen a mind jobban fenyegetett nem-kommunistákkal sem, akikből éppen ez csinált antikommunistát, és akik számára különösen bántó lehetett ez a helyzetleírás.

Bibó túl későn veszi észre a párbeszéd lehetőségeinek megszűnését. Persze az embernek nem könnyű feladni az illúzióit. Politikai publicisztikája ezért egyre problematikusabb, a 47-es írásokat már lábjegyzet nélkül nem is tanácsos olvasni. Ezek a tanulmányok minden kétes tartalmuk ellenére mégis gondolatgazdagok. Bibó az általa kényszerűen vállalt kompromisszumokkal igen határozott célokat kívánt elérni. Nézzük meg ezt talán legproblemátikusabb tanulmányán, az *Összeesküvés és köztársasági évforduló* című íráson.

Ma mártudjuk, ez volt a fordulat tényleges éve, a demokrácia felszámolásának kezdete, és a Magyar Közösség összeesküvési pere volt az egyik kulcslépés. Ez volt az első komoly koncepció per Magyarországon. A kommunisták addigi próbálkozásai

valószínűleg nem irányultak többre, mint a hatalmas kiszagda többség gyengítésére, de most már a párt szétverése került napirendre. Bibó ezt bizonyosan nem vette még észre, ezért úgy vélte, hogy folytatható az 1945-ben elkezdett dialógus. Egy eljárásrendi és egy komoly, a messze jövőbe mutató stratégiai célja volt vele, aminek érdekében egy sor megalkuvást kellett tennie az általa is felmérhető igazság rovására. Valószínűtlen, hogy elhitte volna Nagy Ferenc miniszterelnök, vagy a nagy tudós Vatai László „összeesküvését”, vagy hogy rendjén valónak tekintette volna, hogy Kovács Bélát, a Magyar Országgyűlés mentelmi joggal rendelkező képviselőjét a szovjet titkosszolgálat Szibériába hurcolja. Mégis napirendre tér ezek fölött, hiszen a támadó szándékú kommunistákkal próbál szót érteni, mentve, amit még lehet.

A cikk kiindulása akkori párttársa, Darvas József írása, akiről még nem tudták, hogy kriptokommunista. Darvas szerint az összeesküvésnek három fő komponense volt: „*a Horthy-rezsimet visszasíró katonák és úriemberek*”, „*a kommunista mozgalom néhány szektása*”, és a „*nemzeti és középosztályi sértődöttségben vagy parasztromantikában megrekedt, a magyarság nemzeti problémáinak társadalmi vonatkozásaival szemben vak, csak svábokat és zsidókat látó elemei*”,¹¹ és igazából csak a harmadik összetevő veszedelmes.

Ha most eltekintünk attól, hogy összeesküvés egyáltalán nem volt, de Magyar Közösség igen, akkor Darvas helyzetértékelését abban a tekintetben reálisnak mondhatjuk, hogy tényleg ez a háromféle erő szállhatott szembe a készülő kommunista diktatúrával.

Dálnoki Veres Lajos vezérezredes, akit még Horthy nevezett ki *homo regiuussá*, vagyis az ő akadályoztatása esetére tényleges államfővé, és akit éppen ezért a Gestapo el is hurcolt, valóban fontolgatta, hogy legitímnak tekintett hatalmát visszaszerezze, de társasági beszélgetés szintjén ez nem ment túl.

Weishaus Aladár, a „szektás kommunista” idekeverése már a hamisítatlan sztálini recept szerint történt, ezzel a paranoiás világfelfogással lehet valaki egyszerre trockista, cionista, Gestapo-ügynök és amerikai kém. A Magyar Közösséghez már a származása miatt se lehetett köze, viszont a Kominternhez sem volt, hanem autonóm módon szervezte a hazai illegális kommunista mozgalmat Demény Pállal együtt (akit Rákosi utasítására Péter Gábor már 1945. február 13-án letartóztatott), sőt az ő szervezeteiken kívül jószívről nem is volt kommunista Magyarországon. Aminek a titka éppen az volt, hogy sohasem engedelmeskedtek a Komintern havonta megváltozó tébolyult utasításainak, és ezért elég hatékonyan működtek. Ők viszont valóban elvhu emberek voltak, éppen ezért jelentettek kockázatot a berendezkedő moszkovita diktatúrának.

A Magyar Közösség a húszas évektől működő titkos szervezet volt, azzal a céllal, hogy a tagjai egymást lehetőleg vezető pozíciókba juttassák, a kívánatos társadalmi reformok megvalósítása céljából. Olyasféle volt tehát, mint a szabadkőművesség, mint a szegedi fehér sváb tisztek EKSZ nevű szervezete (a Magyar Közösség elsősorban ezt tekintette ellenfélnek), mint az oxfordi diplomások sokszáz éves érdekszövetsége, vagy mint az amerikai egyetemek „Skulls and Bones” szerveződése. Összeesküvés sohasem szerepelt a programjukban, a német megszállás után jelentős antifasiszta munkát végeztek, és 1945

⁷ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) in Válogatott tanulmányok, II. 626. o.

⁸ Matatias Carp: *A román holocaust (1946-48)* Magyar kiadása: Primor, 1993.

⁹ Esterházy Jánost például, a pozsonyi parlament egyetlen képviselőjét, aki nem szavazta meg a zsidók deportálását és kiirtását, háborús bűnösneként halálra ítélték, és csak a nemzetközi zsidó szervezetek osztatlan felháborodása mentette meg az életét egy életfogytig tartó börtön számára.

¹⁰ Külön elemzést igényelne, hogy minek köszönhetjük ezt az immár folyamatosnak mondható rágalomhadjáratot.

¹¹ Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 445. o.

után gyakorlatilag szünetelt a tevékenységük. Mivel azonban köztisztviselőként álló magyar értelmiségiek voltak, tömegbefolyásuk nem volt elhanyagolható, ezért Darvasnak volt némi igaza, midőn őket vélte a legveszélyesebbnek a kommunista agymosásra nézve.

Itt azonban ütközik a dolog Bibó szellemi kötődésével, a népi mozgalommal. A mondvacsinált váddal egyidejűleg hajsza indult a népi írók, elsősorban Veres Péter és Németh László ellen, ami az utóbbira komoly veszélyt is jelenthetett volna.¹² (Hogy a Magyar Közösséghez sem volt köze, a légből kapott összeesküvésről nem is szólva, az ekkor már mellékes kérdésnek számított.) Németh Lászlót szellemileg nagyon komolyan meg is védi a rászórt ostoba rágalmaktól, mindmáig ez talán a legjelentősebb értelmezése Németh László életművének.

Bibó, miután elemzi a helyzetet, így foglalja össze a mondanivalóját. „*Hiábavaló minden elgondolás, amely elképzel kommunistaellenes demokráciát antiszemizmussal nélkül vagy magyar nemzeti visszaütést úri restauráció nélkül. De ugyanígy hiábavaló ezen a szövödéken kívül keresni fasisztákat.*”¹³

Van ebben még mindig valamelyes illúzió a kommunistákkal kapcsolatban, de érdekesebb ennél, hogy milyen finoman fejezi ki azt, hogy objektíve túlméretezett számárság az összeesküvés feltúrózása. A legérdekesebb pedig az, hogy a magyar történelem 1956-ra éppen azt tudta produkálni, amit Bibó még lehetetlennek tart: kommunistaellenes demokráciát antiszemizmussal nélkül és magyar nemzeti visszaütést úri restauráció nélkül. De ehhez már az ÁVH élményére volt szükségünk.

Az összeesküvést tehát tényként elfogadva javaslatokat tesz a kezelésmódra. „*Nem jó, ha a nyomozásnak élesen körülhatárolt politikai feltételei vannak*”,¹⁴ mert csökkenti a hitelességet. Bibó itt a kommunista úgynevezett igazságszolgáltatás szívét, a politikai koncepciót per célozta meg. Egyébként pedig téved. A hatalmi monopólium birtokában semmi jelentősége sincsen a per hitelességének. „*Nem meggyőző egyszerűen fasisztákként kezelni az összeesküvőket*”. No és, mondhatnánk erre. Szükség van rá, hiszen aligha lehetne másféle rágalmat kitalálni ellenük. „*Nem jó politikailag türelmetlenül kihasználni*”, és minden bajért felelőssé tenni őket. Itt is a sztálinizmus lényegét érinti, amely az összes kudarcát oly sikerrel varrta mindenféle összeesküvés nyakába.¹⁵ „*A megtorlás ügyében a magyar demokráciának meg kell mutatnia, hogy nem fél, se nem hisztériás, se nem gyáva és mártírlegendát sem idéz fel.*” Bibó személyiségét tekintve rendkívül feltűnő, hogy az „igazság” kérdése fel sem vetődik, hanem csak pragmatikus mérlegelés. Aligha volt ez a szíve szerinti, viszont a nyilvánvaló célja a megtorlás enyhítése volt. Sikertelenül. Ámde mégsem haszontalanul: Bibó tisztánlátását bizonyára jelentősen javította a problémáknak ilyen világos megfogalmazása. A sztálinizmusnak olyan éleselméjű, bár burkolt kritikája ez, aminőt azidőtájt nem sokan írtak.

A kompromisszum és a dialógus azután Bibó egész életművét végigkíséri, híres 56-os politikai írásai is ennek jegyében

¹² Németh László *Égető Eszter* című regényében örökölte meg ennek az összefüggéseit.

¹³ Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 447. o.

¹⁴ Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 448-449. o.

¹⁵ Szolzenyicin a *Gulag-szigetcsoportban* külön fejezetet szentel ennek a témának.

születtek, és a hatvanas években a nemzetközi szervezetek benuhátról és ennek a megszüntetéséről írott nagy tanulmánya is,¹⁶ az akkori nemzetközi politikai konfliktusok megoldási javaslatával: Észak-Írország, Ciprus, Palesztina. Mondhatjuk ezt az írást naiv racionalizmusnak, viszont mindezek a kérdések azóta sem oldódtak meg, sőt tovább mérgesedtek. Viszont az elvileg lehetséges megoldást még mindig csak Bibó egykori javaslatai mutatják. *Parva sapientia regnatur mundus*, a világot csekély bölcseséggel kormányozzák, idézhetnénk az egykori svéd kancellár híres mondatát.

A HATALOM ÉS LEGITIMITÁSA

Bibó, az államjogász számára kezdettől fogva kulcskérdés a hatalom legitimitációja, szoros kapcsolatban a hatalom ellenőrizhetőségével. Az ellenőrzés nélküli hatalom ugyanis könnyen biztosítja önmagának a formális legitimitását. Ez a kvázi-isteni pozíció az abszolút hatalmak jellemzője, azonban eredendő gyengeségként hordozza a valóságos isteni hatalom hiányát: egyrészt beleütközhet más hatalmi tényezőbe, másrészt végső korlátai vannak a teremtett világ vastörvényeiben. Az abszolutizmusok ezért végső sikertelenségre vannak kárthatva ugyan, ámde addig mérhetetlen szenvedés okozói lehetnek.

A hatalom megosztása is rejthet azonban veszedelmeket, mivel káoszba taszíthatja az országot. „*A köztársaság, ha nem tudja a politikai tekintély kérdését megfelelően megoldani, akkor az anarchia és az önkény alternatívái közé kerül, vagyis a monarchiánál rosszabb állapotba.*”¹⁷ – írja Bibó. E probléma megoldására vetette fel már Arisztotelész a hatalmi ágak megosztását, vagyis olyan ellenőrzött szisztémát, ami a szükséges egységet mégsem csorbítja, hanem funkcionálisan osztja szét. Montesquieu pedig ennek az elméletnek a gyakorlati igazolását az általa mindenek fölött tisztelt angol alkotmányban látja megtestesülve.

Bibó azonban rámutat arra, hogy ez egyáltalán nem a tisztán formalizált jogrend eredménye, ahogyan Montesquieu állítja.¹⁸ Ellenkezőleg, az angol alkotmány igen kusza, mert a törvényhozó, végrehajtó és ítélkező kompetenciák össze-vissza vannak keveredve benne. Egészében véve mégis teljességgel működésképes már jó háromszáz éve, biztosítván a hatalom megfelelő ellenőrzését. Mitől van ez?

Az igazi alkotmány szerinte mindig történelmi termék. Anglia esetében a feltörekvő polgárság és a királyi hatalom közötti konfliktusok oldódtak fel és váltak ezáltal kezelhetőekké az alkotmányos rendben.

A modern szabadság-eszme történelmileg a rendi szabadság eszméjéből fejlődött ki. „*Az urak szabadsága is egy neme a szabadságnak*” – veszi védelmébe a hajdani rendi jogokat az abszolutizmus ellenében. Reprezentatív példa erre a holland himnusz szövege, Orániai Vilmos herceg imája, amelyen kimutatható, hogy a szabadság milyen elemekből tevődik össze.¹⁹ Ebből a képletből tudja megmagyarázni egyébként Rákóczi Ferenc szabadságharcának értelmét is.

¹⁶ Bibó István: *A nemzetközi államközösség benuhátról és annak orvosságai* (1977) in Válogatott tanulmányok, IV.

¹⁷ Bibó István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 457. o.

¹⁸ Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* (Akadémiai székfoglaló, 1947) in Válogatott tanulmányok, II. 367-398. o.

¹⁹ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme* (1972) in Válogatott tanulmányok, III. 97. o.

Még érdekesebb az amerikai alkotmány, ami ugyan dogmatikusan követi Montesquieu elvét, mégis kimutathatóan a hajdani gyarmati jogrendből származik, ahol a kormányzó nem volt alávetve a helyi joghatóságoknak, hanem csak a távollévő és többnyire alig-alig látszó angol királynak. Ebből a több évszázados gyakorlatból alakult ki a prezidenciális rendszer, amelyben az elnök egy személyben állam és kormányfő is, a törvényhozás gyakorlatilag nem válthatja le őt, ám bár ő sem befolyásolhatja a törvényhozást. A hatalmát pedig a 4 éves újraválasztási kényszer korlátozza. Ez gyakorlatilag a királyi szuverenitás helyébe lépő népfenség elve, aminthogy a király hajdani bíraskodási hatalmát is a választott esküdtszék veszi át.

Ezzel a beágyazottsággal válhatott a történelem legsikeresebb írott alkotmányává az amerikai. Érdekes itt összehasonlítani az 1936-os sztálini alkotmánnyal, amely a teljes kudarcát nem a tartalmának, hanem a történelmi alap hiányának köszönheti. „*Olyan jogi alapelvek, amelynek nincs eljárési technikája, annyi mint a semmi*”²⁰ – mondja Bibó az efféle alapidokumentumokról, amelyek nem érintik a hatalomgyakorlásban kialakult eljárési technikákat. Érdekes ezen gondolkodnunk mindenféle alkotmányokkal kapcsolatban. . .

A hatalom legitimitását pusztán formális alapon nem lehet megnyugtatóan megalapozni. Nézzük meg például Nagy Imre 56-os kormányának legitimitási ellentmondását. A forradalom szemszögéből nézve illegitim erő, az a Pártközpont nevezte ki őt, amely ellen maga a forradalom irányult. Másrészt Kádár vérbírósága is meg volt akadva, hiszen nekik, a kommunista vezetésnek, ezt a kinevezést legitimnek kellett volna tekinteniük, ámde ezzel elismerik rendelkezéseinek törvényességét. A bíróság ezért kénytelen volt arra az abszurd jogi álláspontra helyezkedni, hogy Nagy Imre „eljátszotta” ezt, mivel elárult valamit, amiről nehéz megmondani, hogy micsoda²¹, és éppen ezért a pernek homályban kellett hagynia még azt az alapkérdést is, hogy mikor történt volna ez az „árulás”. A formális államjog számára ez a helyzet megoldhatatlan. Bibó számára viszont egyszerű: a legitimitás forrása a bár nem formalizálódott, mégis általános elfogadottság, ami kétségkívül fennállt Nagy Imre kormányával kapcsolatban.²²

Az Alkotmány, benne a hatalom ellenőrzésének a mikéntjével, nem a formális jogi koherenciától hatásos, hanem a kialakulásának történelmi körülményeitől. Így például az 1944-es Ideiglenes Nemzetgyűlés, bár nem tett eleget a képviselői demokrácia formális szabályainak, hiszen tagjait nem választották, hanem kooptálták, mégis legitim volt a történelmi helyzet miatt, mert a mindaddig legitim hatalom megdőlt, nem kis részben a saját hibájából. Az 1949-es választás Népfront-listáját viszont a kommunisták formálisan kifogástalan, legitim módon fogadtatták el – csak éppen a hatalmat kellett előbb illegitim módon, népellenes puccsal magukhoz ragadniuk.

Az 1989-es alkotmányreform legitimitási problémái pedig abból adódtak, hogy figyelmen kívül hagyták az adott helyzetben egyedül lehetséges, Bibó-féle megközelítést. A kérdés itt az, hogy egy elutasított és végső soron illegitim, viszont formáli-

san koherens alkotmányos helyzetből, a kommunista diktatúrából miképpen térhetünk át egy másikra, ami demokratikus.

Ténylegesen az történt, hogy miután megválasztottuk az Országgyűlést legitim alkotmány nélkül, ezt felhatalmazásnak tekintette arra, hogy elfogadjon az Alkotmányt, így utólag legitímálja önmagát. Mi mást tehetett volna? Egyet: a népfenségre hagyatkozást. Vagyis nem a politikai elit megválasztásával kezdeni a rendszerváltoztatást, hanem a formális szabályoknak, az Alkotmánynak a nép által történő jóváhagyásával.

A nép ezt jobban érezte, mint a rendszerváltó politikai elit. Ezért volt olyannyira népszerű az egyébként sanda szándékú „négyigenes” népszavazás 1989 végén.²³ Ezt szimbolikusan értelmezték az emberek, a rendszerváltozásra mondott IGEN-ként, vagyis silány pótléka volt az Alkotmányról szóló soha meg nem tartott népszavazásnak.

Ennek a balul sikerült alkotmányozásnak aztán máig ható, és mindinkább súlyosbodó következményei lettek. A politikai elit hatalmát a parlamenti többség hatalmában kodifikálta. Ez választja meg a köztársasági elnököt, az Alkotmánybíróságot, a főügyészt, a legfelső bíróságot, a rendőrség, a Nemzeti Bank, a Számvevőszék, a Statisztikai Hivatal vezetőjét, a médiumok irányítóit, a választási bizottságok vezetőit – minden létező hatalmi és ellenőrző tényezőt.

Övé tehát minden hatalom. És ki választja őt? Nem a „nép”. A nép legfeljebb az étlapról választhat, de ezt az étlapot pártközpontokban állítják össze.

És ki ellenőrzi ezt a páratlan, bolsevizmusra emlékeztető hatalmi koncentrációt? Egyetlen alkotmányos kontroll létezik csupán, a négy évente ismétlődő választás. De Magyarországon, amely 1867 óta klasszikus hazája a névleges többpártrendszernek, ez nem feltétlenül hatékony ellenőrzés. Többféle történelmi véletlen egybeesésével²⁴ 1998–2002 közt epizodikusan kormányozhatott ugyan egy másik politikai erő is, de ez aligha fog megismétlődni. A monolitá épült Hatalomnak minden lehetősége megvan önmaga bebetonozására és a külső ellenőrzés lehetőségének a megszüntetésére, és aligha tartóztatja meg magát ezeknek a felhasználásától.

A másik, ebből következő, ám még súlyosabb következmény, hogy a formális jogállamiság rendjére hivatkozva ki lehetett zárni a társadalmat és annak minden önszerveződését a saját ügyeibe történő beleszólásból. Nem volt nehéz. „*Semmi sem könnyebb, mint egy szigorú rangsorhoz szokott társadalomban valamilyen rangsor nevében rendet, jogot és biztonságot teremteni, ez azonban a mozdulatlanság rendje, joga és biztonsága, nem pedig a szabadságé*”²⁵ – mondja Bibó profétikusan a várható következményekről.

A DEMOKRÁCIA, MINT A KLIKKURALOM ANTITÉZISE

A Bibó-felejtés jelentőségének felméréséhez nézzük meg mindenekelőtt az ő definícióját:

²³ Az SZDSZ egyrészt ezzel kívánta kitömi a viszonylagos ismeretlenségéből, másrészt pedig elűzni Pozsgay Imrét, az MSZMP reformerőinek akkori népszerű vezetőjét a köztársasági elnökségtől.

²⁴ Meghatározó fontosságú volt, hogy a pártvezetés még nem határozta el magát egyértelműen a rablókapitalizmus támogatása mellett, és ez zavart keltett a soraik között.

²⁵ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 504. o.

²⁰ Bibó István: *Az 1956 utáni helyzetről* in Válogatott tanulmányok, IV. 720. o.

²¹ A Varsói Szövetségből való kilépés tekinthető ugyan ilyennek, de csak akkor, ha előtte elismerjük azt, hogy közvetlenül a szovjet alkotmány joghatálya alá tartozunk. Ettől azonban még a vérbíróság is visszaretent.

²² Dudás Józsefet, a kalandor felkelőparancsnokot, aki nem bízott Nagy Imre miniszterelnökben, a saját emberei vették őrizetbe.

„Demokrácia a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni. A népnek tudatában kell lennie annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy ezt a tudatot megszerezze, először harc kell, és csak utána játékszabály.”²⁶

A huszadik század magyar történelmében négy olyan sorsforduló zajlott le, amelyben a kialakult és stabilizálódott hatalom összeomlott: 1918, 1944, 1956 és 1989.²⁷ A nyolcvanas évek végének a helyzete 1956-tal semmiképpen sem, de a másik két eseménnyel összehasonlítható. Mindhárom alkalommal úgy bukott meg a fennálló hatalmi apparátus, hogy abban a külső körülmények játszottak meghatározó szerepet, és nem a nép saját erőfeszítése. Nem élhettük át tehát a demokráciának azt az elemi fundamentumát, erőnk megtapasztalását, amiről Bibó beszélt. A helyzet ennek dacára jóval kedvezőbbnek ígérkezett a nyolcvanas évek végén, hiszen a változás mögött nem állt olyan rettentő külső fenyegetés, mint 1918-ban vagy 1944-ben. Viszont hiányzott az a forradalmi helyzet is, ami 56-ban a kommunista erőszakrendszer összeomlása nyomán napok alatt megteremtette a nép beleegyezésén nyugvó demokratikus hatalmat. Az úgynevezett „kiegyezései rendszerváltásra” ilyen társadalmi-politikai helyzetben került sor. Erre mondta nem alaptalanul a Bibót cseppet sem kedvelő Antall József – vele mégis egyetértőleg –, „tetszettek volna forradalmat csinálni!” Mivelhogy enélkül, ahogyan már Bibó is megfogalmazta, nem maradt más kezdet, mint a játékszabály.

Mindazonáltal vegyük figyelembe, hogy a régi hatalmi apparátus egy röpké pillanatra *valóban* összeomlott. A helyzet így a szó közvetlen értelmében anarchikussá vált, s a rendszerváltó önjelölt politikai elit, amely, mint láttuk, legsürgősebb feladatának azt tartotta, hogy önmagát bebetonozza a hatalomba, nem látott más lehetőséget, mint az érdemi vezetést visszaadni a begyakorlott régi apparátusnak: az államigazgatást, a közvagyonnal való gazdálkodást, a médiairányítást. Mindezt abban a reményben, hogy a parlamenti hatalom birtokában politikailag majd irányítani lehet őket. Ebből természetesen következett, hogy 1990 nem 1945-re, és főleg nem 1956-ra, hanem 1920-ra hasonlított leginkább, vagyis a megbukott addigi uralkodó osztálynak a hatalomba való visszatérésére. Ez az, amit az Antall József által ironikusan „Petur bánoknak” nevezett rendszerkritikusok paktumpolitikaként bélyegeztek meg – tévesen. Nem paktum volt ez, hanem Bibó-felejtés.

A helyzet pedig az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb induló helyzet dacára rosszabbá vált, mint 1920 után, amikor is 4-5 év alatt mégis sikerült konszolidálni és új fejlődési pályára állítani az országot. Akkor ugyanis lehetett hivatkozni egy bizonyos kontinuitásra. A régi-új uraknak nem kellett megtagadni a

múltjukat, a nemzeti katasztrófát illetően részben joggal hivatkozhattak történelmi balszerencsére és igazságtalanságra, amivel jócskán elfedhették a saját felelősségüket. Bethlen István konszolidációja, vitathatatlan személyes ügyessége mellett, azért lehetett olyan sikeres, mert volt mire támaszkodnia. A rendszer távolról sem volt demokratikus, viszont a stabilitása érdekében gazdaságilag is, politikailag is össze tudta békíteni a hatalommal a meghatározó fontosságú rétegeket, és a nép kezelési módjára is kialakított egy nem teljességgel visszatartó, noha teljességgel antidemokratikus szisztémát.

Az 1989-es összeomlás után konszolidálódó rendszer hasonlóképpen emelt ki egy uralkodó réteget, és fojtotta el az uralom érdekében a társadalom aktivitását. A helyzet mégis egészen más lett, hiszen nem hivatkozhat semmiféle kontinuitásra. (A hajdani gulyás-kommunizmusra, vagyis a tömegeknek addig még sosem tapasztalt jólétére ugyan hivatkozhatna, de hát ennek éppen ő vetett véget, jobb ezért nem emlegetni.) A kapitalizmusnak nemrég még esküdt ellenségei váltak egyik percről a másikra a legelszántabb híveivé.²⁸ Az átalakulás egyik hőse, Kovács László pártelnök mondta első királyunkról: „István király példája arra tanít minket, hogy a haladás érdekében az emberek időnként meg kell változtatni a meggyőződését.” Szerintem ugyan ilyesmit inkább Sztálin szokott volt mondani, ámde történelmileg mégis páratlanul sikeresnek bizonyult anélkül, hogy a hatalomátmentésen kívül bármi más hozadéka lett volna az országra nézve.

A most kialakult rendszemek épp az az Achilles-sarka, hogy legitimitációjához valóban el kellene felejteni egész múltunkat, jót és rosszat is. A kommunista rendszert, aminek a szociális eredményei éppúgy a mai urakon volnának számon kérhetőek, mint a végső gazdasági csődje. Az 56-os forradalmat, amit Európa, ahová most állítólag tartozunk, ünnepel,²⁹ őket viszont éppen hogy megdöntötte, és csak a ma közellenségnek számító, egykori Szovjetunió mentette meg a hatalmukat. A kelet-európai hajdani antikommunista szolidaritást csehekkel, lengyelekkel, szovjet disszidensekkel.³⁰ A Horthy-rendszert, amelyet kapitalista lévén, még szidni sincs honnan. (Az egyenlőtlenégei is kisebbek voltak mellesleg.) A demokratikus munkásmozgalmat, amiről a társadalom önszerveződése juthat az eszünkbe. (Meg az, hogy épp a kommunisták számolták fel.) A negyvenes évek lefejezett demokratikus kísérletét. A történelmi Magyarországot. A kisebbségbe szorult magyarokat. A nyugati emigrációnkat. A 80-as évek ellenzéki reformmozgalmaikat és tömegmozgulásait. Mindenekelőtt pedig a kialakult helyzet urai számára a legveszedelmesebbet: a Harmadik Utat.

BIBÓ ÉS A HARMADIK ÚT

A Harmadik Út ideológiáját minálunk a népi mozgalom teremtette meg.³¹ Ebbe a szóba sokfélélt lehet beleérteni, mégis min-

²⁶ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok, II. 50. o.

²⁷ Ehhez a négyhez még hozzászámíthatjuk az 1919-es kommünt, az 1920-as ellenforradalmi rendszert, az 1944-es nyilas puccsot, az 1947-es kommunista hatalomátvételt és Kádár 1957-es ellenforradalmát, mint megannyi rendszerváltást. Kilenc (!) rendszerváltás, vagy annak legalábbis a kísérlete egyetlen évszázad alatt. Ez valószínűleg világszűcs, és nem csupán ingatag külpolitikai helyzetünket mutatja, hanem egy alapvető társadalmi fogyatékos-ságot. Mert csupán 56 született a nép akaratából, és még 18-ról és 45-ről mondhatjuk azt, hogy legalább a nép érdekei szerint próbálták csinálni. A többi ugyanarról szól: a nép kijátszásáról.

²⁸ „Leraktuk a fejlett kapitalizmus alapjait” – mondta néhány éve elégedetten egy demokratikus képviselővé átalakult hajdani KISZ-titkár. Elég volt a hívószót kicserélni a hajdani pártszemináriumi szövegben.

²⁹ A középiskolás tanulók számára évfordulós pályázatot írtak ki *Freedom Fighter* címmel, utalva a Time Magazine 1956. decemberi híres címlapjára. A győztesek Moszkvába utazhatnak. No comment.

³⁰ Különösen feltűnő a hajdani úgynevezett Demokratikus Ellenzék lapítása ebben a kérdésben.

³¹ Magát a fogalmat Wilhem Röpke alakította ki (*Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*) a 30-as években, mint az államszocializmus és a laissez-faire kapitalizmus közti tertium datut.

denki érzi az egész koherenciáját, és éppen ez adja az erejét is. Bibó István nehezen vitatható értelmezésében a fogalom lényege a kényszerűségnek beállított hibás alternatívák elkerülése. Ezek végigkísérték az egész magyar XX. századot, néha mint politikai tömbök közti választás, néha mint társadalmi berendezkedés, néha mint gazdaságpolitika. Ilyen volt a két háború közötti rendszer „Horthy vagy Kun Béla” alternatívája,³² amelynek jegyében például diszkreditálni lehetett a földreformot, de amelyből mégis egy harmadik lehetőség valósulhatott meg: Szálasi. Ilyen volt az „aki nem kommunista, az fasiszta” problémafelvetés, amelyben a legcsekélyebb érdemi kritikát azonnal összeskütvéssé lehetett minősíteni. A legújabb efféle pedig a diktatorikusan szabályozott állami gazdaság, vagy pedig teljességgel szabályozatlan rablókapitalizmus, amit még piaczgazdaságnak sem mondhatunk, hiszen szabályai a piacnak is vannak. Erre mondogatják nekünk megint jó másfél évtizede, hogy „nincs harmadik út”, és ezért „ezt a békát le kell nyelni”.³³ Tanulságos viszont végigkísérnünk, hogyan jutottunk el a béka-nyelés állapotába, ami szorosan kapcsolódik a Bibó-felejtéshez.

A népi mozgalom, ahová Bibó szellemileg tartozott, a „reakció vagy felkelés” dilemmáját olyan reformpolitikával kívánta kikerülni, amelynek az alapja egy átfogó demokratikus átalakulás. A reakciós Horthy-rendszer ugyanis mozdíthatatlan volt, számos társadalmi és gazdasági nyavalyával megverve, viszont a felkelés Magyarország ingatag külpolitikai helyzetében csak katasztrófát hozhatott volna, éppen ezért csupán a szélsőjobb játszott ezzel a gondolattal hatalmi pozíciók szerzése céljából. A népi értelmiségiek programjának lényege ezért joggal hasonlítható Széchenyi Istvánéhoz: a polgári viszonyok és a polgári tudat megteremtése, amiből azután szinte magától fog kinőni a társadalmi reform, az érdemi demokrácia. A vita legfeljebb azon volt, hogy e folyamat magja gazdasági vagy kulturális legyen-e inkább. A Horthy-rendszer minden társadalmi alkotóeleme viszont harcba szállt ellene,³⁴ rossz idők jártak rá, és végeredményben csak egy történelmi katasztrófa, a háborúvesztés nyitotta meg előtte az utat. Vagyis „a nép megláthatta ugyan volt urainak a gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívül álló elemi erőket.”³⁵

A lehetőségnek, ami így létre jött, Bibó szerint három fő összetevője a nagybirtok megszűnése, a vármegye eljelentéktelenedése és az „urak futása”.³⁶ Ez tehát a történelemtől kapott ajándék volt, viszont a demokrácia fogalmilag azt jelenti, hogy a nép maga irányítja a sorsát, ezért csak kollektív erőfeszítéssel, és folyamatos munkával érvényesülhet. De mi van akkor, ha az ehhez szükséges belső erő hiányzik, mint az 1944-45-ös évek fordulóján? Bibó megoldási javaslata erre a „határolt és tervezett forradalom”.³⁷ „Meg kell keresnünk az állami, társadalmi, gaz-

dasági és kulturális életnek azokat a pontjait, ahol az ügynevezett konszolidáció végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését (...) jelenti. Ezeken a területeken fokozni kell a radikális változások tempóját. (...) Ki kell jelölnünk a konszolidáció területét is, mert egyedül ez tudja útját állni a közéletünket elborító félelmeknek.”

A radikális reformok területei: szolgáló közigazgatás, szabad helyi önkormányzat, kitágult nevelési perspektíva, belső erőkonnyugvó gazdasági társulások.

„Az uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá kell tegyük. A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbéli hatalmasságokkal szemben. (...) A közoktatástígy az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, leziüllesztett, előítéletektől terhelt, tehát a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk. A szövetkezetek jelentik végül azt a területet, ahol a szabadság, önkormányzat és emberi méltóság politikai bizonyításával párhuzamosan a gazdasági társulásnak új, emberhez méltó formái kinőhetnek. (...) A termelési és gazdasági társulásoknak olyan formáiról van szó, amelyeknek a belső életét a társulásnak radikálisan szabad szellemű formái kell hogy megszabjanak.”

Láthatjuk itt a Magyar Zoltán iskolája által megkövetelt szakszerű szolgáló közigazgatás, a részvételi demokrácia, az értékközpontú oktatási rendszer, sőt a munkás-önigazgatás igényeit. Ezek közül némelyek forradalmunk idején már az igen rövid idő alatt is csírázni kezdtek. Láthatjuk továbbá, hogy az eltelt több mint fél évszázad alatt mindezek a problémák semmiféle megoldást nem nyertek, következésképpen éppen olyan aktuálisak, mint Bibó határolt és tervezett forradalma idején, aminek a reményében bízva nem tetszettünk forradalmat csinálni.

Másképpen történt. A közigazgatás ma hatalmaskodóbb, mint valaha. Csírájában fojtotta meg a részvételi demokráciát, az állampolgári passzivitás talán még sohasem volt annyira erős, mint manapság. Minek? Úgyis hiába – szól az általános vélemény. Az oktatásügy minden szintjén a padlón van, habár kilátás van a további süllyedésre is. Mindenesetre erősebben osztályszempontú, mint valaha, és itt közvetlenül a pénz játssza a meghatározó szerepet, annak megfelelően, hogy az új uralkodó osztályt is a pénz hatalomból való részesedés határozza meg. Ami meg a dolgozói öngazgatást illeti, soha még ilyen távol nem álltunk tőle, egyébiránt illően ahhoz, ahogyan a globalizálódott pénzhatalom közvetlenül átvette Magyarország gazdaságát.

Mindezek a radikális reformok, amelyeket Bibó nélkülözhetetlennek tartott, csak egy bizonyos nyitott struktúra, egy jogilag nem egzaktnál formalizált rendszer keretében valósulhatnak meg, és a 89-90-es átalakulás éppen arról szólt, hogy ellenkezőleg, szigorúan formalizálni kell minden működést. Kivéve éppen azt a két területet, amelyeken Bibó létfontosságúnak tekintette a szigorú jogrendet.

Bibó másik követelménye ugyanis az volt, hogy bizonyos területeken aprólékosan követni kell az írott jog betűjét, a közrendészet és az általános gazdaságpolitika területén.

„A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárásmodjait nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás

³² Még maga az igen okos Bethlen István is bedőlt ennek, midőn azt mondta, hogy minálunk nem lehetséges a szabadelvű politika, mert az bolszevizmusba torkollik.

³³ Maga Antall József ajánlotta ezt a produkciót.

³⁴ A harmincas évek népi-urbánus vitája talán a legelképezetőbb produktuma ennek a helyzetnek: a „városi demokraták” szálltak szembe a mozgalommal, hatalmas megerősítést nyújtva ezzel a Horthy-rendszer status quo-jának sőt a szélsőjobboldali mozgalmaknak is.

³⁵ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok, II. 53. o.

³⁶ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945-évi változás értelme* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 503. o.

³⁷ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok II. 55-57. o.

*szükségletei és követelményei kell megszabják. Nagyon rövidlátó dolog a rendőrséget politikai pozícióként értékelni.*³⁸ A vitában ezzel szemben Lukács György azt vetette fel: „A jogszabályokat nem kell szorosan alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani.”³⁹

Lukács álláspontját különösen megdöbbentővé teszi, hogy ő, Bibótól eltérően, közvetlen moszkvai tapasztalatból ismerte, mit jelent az, ha a jog helyébe a „forradalmi lelkiismeret” lép. Meg kell itt jegyezni, hogy a német katasztrófa minden tekintetben sokkal nagyobb volt a miénknél, de ők a konszolidációt egészen más logikával, nem a világnézet, hanem a formális jog alapján hajtották végre, 1945 után éppúgy, mint 1990 után. Lehet ennek is része abban, hogy egész másutt tartanak, mint mi, és nem ők számítanak ma az Európai Unió legkorruptabb országának.

A törvény betűjének betartása, Bibó egykori javaslatával ellentétben, viszont a hajdani kommunistákéval egybehangzóan, most is a „nagy, átfogó célok” alá van rendelve. Legfeljebb annyi a különbség, hogy most nem a „proletariátus érdeke” vezeti az igazságszolgáltatás kezét. De nem kevésbé határozottan vezeti.

Az általános gazdaságpolitikáról pedig, amelynek lelkiismeretes szabályozását Bibó szintén a szoros szabályok alá vetett területnek tartotta, semmit sem tudunk mondani, hiszen ilyesmi másfél évtized óta nem is létezik Magyarországon. Összefoglalható az egész három tézisben: az egyik a nagypapa adósságának változatlan fizetése, ami ma már az államháztartás 40%-a körül van, a másik az a privatizáció, amelynek az elméleti alapja, hogy az állam a legrosszabb tulajdonos (el is tűnt az egész vagyon nyomtalanul, a magyar gazdálkodók mit sem kaptak belőle), a harmadik pedig, hogy mindenki egyen kevesebbet. A jövedelmek ennek megfelelően ma a 70-es évek szintjén vannak, a belső vásárlópiac összezsugorodása pedig az egész hazai gazdaságot fojtogatja.

Bibó 1945-ben kelt írása a magyar demokrácia válságáról valóságos receptkönyv lehetett volna az 1989-90-es átalakulás számára. Viszont, mint láttuk, gyakorlatilag éppen az ellenkezőjét csinálták mindannak, amit ő javasolt, és látjuk ennek az eredményeit is. Hogy miért történhetett így, annak három összetevője volt: annak a párbeszédnek a hiánya, amelyet ő minden demokratikus cselekvés alapjának tekintett, aztán a lappangva létezett, és most napvilágra került osztályszerkezet, végül az értékrendbeli különbség. Az, amit az új politikai elit felkészületlenségének szoktak mondani, csupán a következménye ennek a háromnak.

A rendszerváltás előtti időszakban rengeteg szakmai és társadalmi vita zajlott a szükséges átalakításokról. Tartalmukat nézve ezek persze zavarosak voltak, viszont a társadalom elég nagy részét megmozgatták. Ha valakinek ez fontos, akkor tanulságosan összegezni lehetett volna őket. Sőt, az egy pillanatra magára hagyott társadalom szervezkedni is kezdett, és ösztönösen éppen a Bibó által hajdan megjelölt területeken. Civil fórumok szerveződtek helyi kérdések megoldására, iskolaszékek alakultak, független szakszervezetek, szerveződni kezdtek

a munkástanácsok is. De hát ezek csak zavarták egyrészt az elég pontos átalakulási forgatókönyvekkel rendelkező nomenklatúra köreit, másrészt a hatalom felé tartó és önmagát tévedhetetlennek tekintő új politikai elit gondolkodásmódját. Éppen azért kellett ezeket a területeket hatáskörökkel jogilag körbebástyázni, hogy véget vessenek eme „anarchikusnak” tekintett kezdeményeknek.

*„A közösségi formák eltorzulása, az értékmérők általános elbizonytalanodása közepette sokkal nagyobb és fáradtságosabb erőfeszítésbe kerül a valóság érzékelésének a közvetlenségét, a bajok és veszedelmek lemérésének a félelemmentességét, az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét megőrizni.”*⁴⁰ – állapítja meg Bibó a nehézségek gyökerét. Valóban, az ügynevezett rendszerváltás elsősorban a közösségi formák eltorzulásáról és az értékmérők bizonytalanságáról szolt.

A társadalomszerkezetet illetően az a különös, hogy két nemzedéknyi osztály nélküli társadalom után is zavartalanul helyreállt a „kettős társadalom” hajdani szerkezete,⁴¹ megőrizve, sőt kibővítve az antidemokratikus gondolkodásmódot. Habár fontos változásokkal és hatalmi-gazdasági pozíciók nélkül, de felül lévőknél tekintik magukat az „úri középosztály” és „városi polgárság” leszámazottai egyrészt⁴², a pozíciókat kiharcolt munkás- és paraszt káderelit, mint a „másik Magyarország” képviselője másrészt, mindketten élesen elkülönülve a néptömegektől, akik éppúgy ki vannak szorítva a hatalomgyakorlás közeléből is, mint hajdan. De mint látható a választások alkalmával, az ügynevezett „alsó néposztályok” mindenképpen a „másik Magyarország” képviselőit érzik magukhoz közelebb.

Külön tanulmányt érdemelne, hová tűnt az a reform-értelmisség, amelyhez a XX. század közepének nagy demokratikus teljesítményei fűződnek, amely a történelemben először tudta megteremteni a társadalmilag egységes Magyarországot, aminek a feltétele a szellemi és erkölcsi teljesítménye miatt az egész társadalom által elfogadott értelmiségi elit, amelyhez maga Bibó is tartozott. Éppen ez az 56-ban megteremtett nagy egység hullott szét darabokra (együtt az 56-os demokráciával), és aki a hazai választások történetét tanulmányozza, azt is láthatja, hogy ezek a falak 1990 óta épültek fel ilyen erőssé.⁴³ *„Ilyenkor hajlunk arra a feltevésre, hogy az alkat több, mint adottságok, lehetőségek és statisztikai arányszámok puszta halmazából kifejlődött egyéniség, hanem mindezeket összegező belső szabályozó törvényszerűség is. Ilyen gyamink lehet, de jaj annak, aki konkretizálni akarja.”*⁴⁴ Bibó, a racionalista számára ez nagyon kellemetlen felismerés, ugyanis mintegy korlátja az ésszerűség és a jóindulat érvényesíthetőségének, vagyis egész politikai stratégiájának. Mindazonáltal szembenéz vele anélkül, hogy belemerülne abba az irracionálisba, ami viszont kizárja az ésszerű cselekvés lehetőségét. Emberlétünk olyan korlátja

⁴⁰ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, in Válogatott tanulmányok, II. 607. o.

⁴¹ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*, in Valóság, 1976/4-5.

⁴² Szabó Ivánnak, az MDF egykori elnökének emlékeztető szavai a „rémes tagságról”, vagy a szociálliberalisnak mondott miniszter, Kóka János hasonlata a békákra emlékeztető tisztviselőkről az „úri gögnek” olyan fokát mutatják, ami még a Horthy-rendszerben is ismeretlen volt.

⁴³ Az MDF 1990-es imponáló választási győzelme éppúgy ahhoz az illúzióhoz kapcsolódott, hogy ő ennek az értelmiségnek a pártja, mint az azt követő megsemmisítő veresége az illúzió szertefoszlásához.

⁴⁴ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In Válogatott tanulmányok, II. 617. o.

³⁸ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága* (1945) in Válogatott tanulmányok, II. 41. o.

³⁹ Lukács György hozzászólása a demokrácia-vitában, in Válogatott tanulmányok, II. 97. o.

ez, amelyet anélkül kell tudomásul vennünk, hogy ez megbénítaná cselekvésünket.

A rendszerváltás véghezvitelében a főszereplők rejtett értékrendbeli azonossága lett a meghatározó, azzal a közös alappal, hogy *épp a Bibó-hagyaték volt az, amelyből senki sem kért.* Ez első pillanatra módfelett különös, hiszen a „szociális piacgazdaság”, amit a rendszerváltás a zászlajára tűzött, és amit néha még ma is emlegetnek, éppenséggel a röpkéi harmadik út részleges megvalósítása volt a háború utáni Németországban, és mind a konzervatív, mind pedig a szociáldemokrata párt a magáévá tette. Magyarországon, ahol másfél évtizede egyfolytában úgymond konzervatív vagy szocialista kormányzat van, azt hinné az ember, hogy teljes összhangban, kormányváltástól függetlenül folyik ennek megvalósítása. Ám ehelyett éppen a harmadik út tagadásában mutatkozik konszenzus a kormányok között.

Bibó (és Röpke) társadalmi rendjének alapja az ellenőrzött kapitalizmus. Ez az ő számukra elsősorban azt jelenti, hogy enélkül a társadalmi demokrácia is csorbul, mert a hatalom átkerülhet a gazdasági monopóliumok kezébe. Nálunk azonban zavart keltett az értelmiségi fejekben egyrészt az állami irányítású gazdasági modell nyilvánvalóvá vált csődje, másrészt a fejlett nyugati országokban végbement neoliberális gazdasági fordulat, amely radikálisan véget vetett az állam kiegyenlítő-szabályozó szerepének, ami a világháború óta hosszú időn át gazdaságpolitikai evidenciának számított. E politika fényes igazolást nyert azáltal, hogy végeredményben öneki köszönhető a kommunista világrendszer vér nélküli bukása. Ezért aztán az ajándék lónak nem illett nézni a fogát, és még az se tűnt fel senkinek, hogy azért csak van valami különbség az Egyesült Államok és Magyarország gazdasági helyzete között. Országunk állapotát ugyanis egyáltalán nem ismerték a rendszerváltó hatalmi tényezők, és a dialógustól való elzárkózásuk miatt nem is ismerhették. A „szociális piacgazdaság” címkéje pedig, amit jól hangzó szlogenként a másfél évtizede folytatott magyarországi neoliberális gazdaságpolitikára tűztek, olyan, mint döglött öszvéren a csengő.

Meg kell jegyeznem viszont, hogy az „istenadta nép” ennél azért jóval okosabb volt, amíg tehetett. Javasatait és a próbálkozásait azonban maga alá temette az akkoriban még öntelt és talán valóban nagyhírű úgynevezett magyar szürkeállomány felkészületlensége, együtt azzal a példátlan szellemi terrorral, amelyet a rendszerváltás alábbi tízparancsolatában foglalhatunk össze:

1. A gazdasági hatalom a privatizáció által automatikusan és mindörökké elválik a politikai hatalomtól.
2. A többpárti választási rendszer azonos a politikai demokráciával.
3. A monetarizmus magában elég a gazdaság fellendítésére.
4. A pénzkezelés ellenőrzése felesleges, hiszen mindenki becsületes itten.
5. Az állam ellátási funkciói részben fölöslegesek, részben piacósíthatók.
6. Az ide érkező tőke kirekesztőleges célja a magyar piacgazdaság fellendítése.
7. A hazai termelőkapacitások védelme azonos a bukott szocialista protekcionizmussal.
8. Az az igazgató, aki nem volt jó hivatalnoknak, tulajdonosként kiválót fog produkálni.
9. A dolgozói tulajdonlás elavult marxista eszménykép.
10. Aki a fentieket nem osztja, az fasiszta vagy kommunista.

Külön elemzést igényelne, miképpen állt elő ez az elképesztő zagyaság a három alaptényezőből, a párbeszéd hiányából, az osztályszerkezetből és az egyéni haszonszerzés kizárólagosságává torzult értékrendből. Annyit kell itt rögzítenünk, hogy ez az egyedülálló gazdaságfilozófiai abszurditás természetszerűleg megteremtette a maga gyümölcseit a társadalmi élet és a kultúra egész területén, csírájában pusztítva el a demokratikus szabadságeszményt, ami Bibó legfontosabb politikai hagyatéka.⁴⁵

ÜZENET A TÁVOLI JÖVŐNEK

1947-ben, midőn Bibó az államhatalmak elválasztásáról akadémiai székfoglalóját írta, még épp Európához tartoztunk, amely a nácizmus veresége után újjászületett demokrácia eufóriájában élt. Ebben voltaképpen Bibó is osztozott, és ez a tapasztalati alapja az európai kultúrkör azon értékelésének, hogy az a két csúcspont, ahol vitán felül meghaladja más kultúrák eredményeit, a zene és a társadalomszervezés. „*Még az európai hatalomgyakorlás szörnyűségeit is azért hányhatjuk a szemére, mert az aránylag magas erkölcsi mércéit szoktuk meg, és egyáltalán el tudjuk képzelni, hogy a hatalomgyakorlással szemben magas erkölcsi mércét lehet felállítani.*”⁴⁶ E józan optimizmus tette számára lehetővé, hogy a demokrácia eljövendő lehetséges veszedelmeiről szót ejtessen. A veszedelem a hatalomkoncentráció lehetősége, és ennek három területét írja le.⁴⁷

Az első az államhatalom gazdasági kiterjeszkedése. Ez előidézi a hatalmi szervek gazdasági korrumpálódását és „*magával hozza a gazdasági élet bürokratikus és imperatív megszervezését.*” Visszafejlődés az előző állapothoz mégsem lehetséges, hanem csak az egyes termelők spontán közreműködése segíthet.

Mint láttuk, ez volt az államszocialista berendezkedésű országok gyakorlata, és a végső kudarcuk oka is éppen abban keresendő, amit Bibó éles szemmel megjelölt. Jóval kisebb mértékben ugyan, de a piacgazdasági berendezkedésű országokban is érvényesült ez, sőt ma az Európai Unió szuper-bürokráciája gyakorolja. A jelenség mindazonáltal jól ismert, és ott megpróbálnak fellépni is ellene, bár az erőfeszítés kevésnek látszik.

A kialakuló új helyzetben az államhatalmi filozófiák szerepe lényeges változáson ment át. Így az a liberalizmus, amely a XIX. században még a szabadságjogok kiszélesítésének irányába hatott, mára lényegesen megváltozott. „*A liberalizmus új teher-tétele, mely az egész rendszert hamissá és ellentmondóvá teszi azzal, hogy alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyoni igazolásának.*”⁴⁸

A másik veszedelem a szellemi élet és a kultúra demoralizálódása egyrészt a tudomány hatalmi befolyásolásával, másrészt (jóval veszélyesebben) a tömegműveltség eszközein keresztül. Ez a jelenség, amit tömegkultúrának mondanak a szó legrosszabb értelmében – hiszen nem egyéb lefelé nivellálásnál – közvetlenül is veszélyezteti a demokráciát, amelynek alapja Bibó szerint nem lehet más, mint az elfogadott szellemi tekintély. Bibó maga a hivatásrendi autonómiák rendszerét ajánlotta megoldásaként, az egyes szakterületek felelős, minőség-igényű önszerveződéséért.

⁴⁵ Kifejtésére, mintegy szellemi végrendeleteként az *Európai társadalomfejlődés értelme* c. tanulmányában került sor, in Válogatott tanulmányok, III.

⁴⁶ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme* (1972), in Válogatott tanulmányok, III. 24. o.

⁴⁷ Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* (1947) in Válogatott tanulmányok, II. 393-397. o.

⁴⁸ Bibó István: *Az 1956 utáni helyzetről* (1978) in Válogatott tanulmányok, IV. 758. o.

A harmadik terület a bürokrácia, amit Bibó szerint ma már technokrácia néven foglalhatunk össze. *„Még ha sikerülne is a gazdasági és szellemi élet valamiféle önkormányzatát és államhatalmi elválasztását keresztül vinni, akkor is mind általános igazgatási, mind a gazdasági, mind a kulturális igazgatás területén tovább növekednék a szervezés, a szervezetség jelentősége és a benne megtestesült hatalomkoncentráció. Ha e vonatkozásban a bürokrácia mindenhatóságáról beszélünk, akkor nem arra az elmaradt, vaskalapos hivatalnokságra kell gondolnunk, amelynek a nehézkesség és az eredménytelenség a legfőbb jellemvonása, hanem éppen ellenkezőleg, egy nagyon sikeres, nagyon is eredményes, nagyon is cselekvőképessé szervezetre, amely felé a fejlődés halad.”*

Ezt nevezik úgy, hogy a menedzserek forradalma. A probléma abban van, hogy *„a szakértőnek és a szervezőnek ez a döntő helyzete lassan oda vezet, hogy a végsőkéig racionalizált üzemszerűségben néhány nagyon képzett szervező és szakember mellett a sekélyesen képzett átlag mind nagyobb mértékben elhárítja magától a fájdalmas és fáradságos betanulás munkáját, és átenged minden irányítást a túlracionalizált nagyüzem szervezőinek és szakembereinek. Ebben az egész perspektívában az emberi szabadságnak olyan veszélye és az önkénynek olyan lehetősége rejlik, amit ma át sem láthatunk.”*⁴⁹

Bibó próféciájának azóta már könyvtámyi irodalma van, Herbert Marcusétól és Erich Frommtól Szelényi és Konrád könyvéig az értelmiség leendő osztályhatalmáról.⁵⁰

Megjegyzendő: a modern állam, amely a működése során számos különféle érdeket és szempontot kénytelen figyelembe venni, a hatékonyságnak ezt a magas fokát sohasem tudta elérni. Nem úgy a modern gazdaság kulcsszereplője, az óriásvállalat. Mivel az ő számára a kérdés a profitra egyszerűsíthető, könnyű meghatározni a szervezés célját és a hozzá rendelhető eszközöket és eljárási módokat. A „profit mindenek felett” természetesen jól láthatóan értelmetlen, még magára a szervezetre nézve is, az egész mégis úgy van felépítve, hogy a működtető szakértő menedzsereknek személye érdekük fűződik ennek növeléséhez. Amit az óriási gazdasági hatalom birtokában egyre kevesebb korlátozással érvényesíteni is tudnak. Ezt a folyamatot mondjuk globalizációnak. Az a fajta személytelen szakértő bürokrácia, amit Max Weber a modern fejlődés nélkülözhetetlen alapjaként írt le, itt már mindent maga alá készílt gyűrni, amire az egydimenziósra egyszerűsödő világban elvileg minden esélye is megvan. Hamvas Béla nem oktanul nevezte Antikrisztusnak magát a személytelen viszonyt, hiszen ez a legsikeresebbnek ígérkező kísérlet az emberi lényeknek a világból való kiküszöbölésére.⁵¹

„Az elkövetkező idők hatalmi koncentrációjának ez lesz a legnagyobb, legdemoralizálóbb apparátusa, amivel szemben csak az általános demokratikus politikai nevelés, a szakmai elmélyülés, az öngazgatás kiszélesedése, az ellenőrzési igényeknek a nagymértékű megnövekedése adhat egyensúlyt, s szoríthatja vissza a maga helyére ezt az újszerű arisztokráciát” – írja Bibó a kibontakozó világhelyzetről, majd később, már a történelmi tapasztalatok után, mint ennek a csíráját ünnepe-

⁴⁹ Hamvas Béla tanulmánya, az *Értekezés a közigazgatásról* ennek a helyzetnek talán a legkiválóbb, sziporkázóan szellemes leírása. (in Patmosz I.)

⁵⁰ Szelényi Iván – Konrád György: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1973). A téves szóhasználaton túl kell lépnünk, hogy meglássuk: nem az „értelmiség” általános pozícióját jellemezték, hanem éppenséggel ezt a szakértő-uralmat. Ami Magyarországon a késő-kádári érában tényleg meg is valósult.

⁵¹ Hamvas Béla: *Scientia Sacra* III. 226. o.

li az 1956-os magyar forradalmat, mint a XX. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletét.⁵²

EPILOGUS

Egy jó évtizede tevékenykedik Magyarországon egy exkluzív értelmiségi csoport, amely Bibó szellemi hagyatékának gondozását tűzte ki célul. Minap egy előadás során e csoport egyik tagja az aktuális lehetőségeket Bibó szavával így foglalta össze: *„Kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokasága, amelyekben nem egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyiükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, amelyek szívesen ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni.”*⁵³ Jelen problémáink kezelésére ezt a gondolatot ajánlotta azt állítván, hogy ez Bibó javaslata volna. Ám nem így van. Ő ezeket a sorokat annak a múltnak a jellemzésére szánta, amely a demokrácia csíráit meg tudta őrizni a feudalizmus és az abszolutizmus évszázadaiban, míg ma a szabadság-igény kifejlődésének következtében egy demokratikus rendszemek az a lényege, hogy az emberek a sorsukat érintő minden kérdésben érdemben képviselhesék az akarataikat. Ha ebből visszalépünk, elvesz az, amit Bibó a „nagyobb szabadság” irányába történő európai társadalomfejlődés értelméről mondott.

Bibó ugyanis a következőket mondja helyzetünkről és feladatainkról: *„Teljessé kell tenni a politikai felszabadulást egy olyan közügyek intézésében forrongó, aktív önkormányzati étellel, melynek során a tömegek (...) közvetlen tapasztalatban megtanulják, hogy a köz ügye az ő ügyük is. Teljessé tenni az ország gazdasági felszabadulását azzal, hogy az a föld, amit a parasztság megkapott, s az az üzem, amit a közösség birtokba vett, valóban közvetlenül egy gazdaságilag tájékozódni tudó (...) parasztságnak és munkásságnak válik létalapjává. Teljessé tenni végül az ország társadalmi és kulturális felszabadulását egy olyan nevelési rendszerrel, amely sikeresen elszakítja az iskolatípusok értékrendjét minden társadalmi ranglétrától, (...) s ezen keresztül lehetővé teszi minden lapangó képesség teljes kifejlesztését.”*⁵⁴

Ha eltűnődünk ezen a több mint 50 éve készült összegezésen, az ellen-észrevétel megfontolandó. Azt mondja: a demokrácia ügye megint elveszett. Aktív közélet? Földtulajdon? Gazdasági tájékozódás? Tanulási esélyegyenlőség? Hol vannak mindezek? A szabadság rendszerváltása kudarcot vallott, mivel megszűnt a társadalomnak az a kohéziója, amely egyedül tehetné képessé érdekei képviseletére és a hatalom megfelelő ellenőrzésére. Egyebet nem tehetünk, mint hogy őrizni próbáljuk a magunkét a magunkéban, mint mondjuk Dózsa György lever felkelése után. Ez a prognózis félelmetes, bár kétségkívül egybeesik azzal a „Bibó-felejtéssel”, amiről itt beszéltünk.

De tényleg nincsen más lehetőségünk?

⁵² Bibó István: *Az 1956 utáni helyzetről* (1978) In Válogatott tan. IV. 735. o.

⁵³ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947) in Válogatott tanulmányok II. 491. o.

⁵⁴ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* in Válogatott tanulmányok, II.k. 611.o.